

Parabels als instrument van continuïteit en vernieuwing in de rabbijnse midrasj

Door dr. Lieve Teugels

Presentatie ter gelegenheid van de studiemiddag 'Continuïteit en Vernieuwing' ter gelegenheid van de doorstart van de leerstoel Judaïstiek van prof. Dineke Houtman, aan de hand van mijn paper in de bundel Hebrew Texts in Jewish, Christian and Muslim surroundings (ed. by Klaas Spronk en Eveline van Staalduine; Leiden: Brill, 2018) die bij deze gelegenheid aan Dineke Houtman wordt aangeboden.

22 februari 2018, PThU Amsterdam

Vandaag vieren wij dat Dineke's leerstoel is gecontinueerd en toch vernieuwd. Deze vernieuwing bestaat met name in het nieuwe aandachtsveld dat Dineke is betreden. Tegelijkertijd is de Judaïstiek aan de PThU ook gecontinueerd en vernieuwd door mijn komst, nu al bijna 2 jaar gelden. De continuïteit betekent in dit verband ons beider expertise in de klassieke rabbijnse literatuur. De vernieuwing bestaat er in dat Dineke zich in haar onderzoek vooral op de targum concentreerde, en mijn onderzoek vooral gericht is op midrasj, en tegenwoordig vooral op parabels in de vroege Midrasjiem.

Parabels zijn uiteraard ook te vinden in het Nieuwe Testament en andere vroeg-Christelijke teksten. Het is een genre waarin de verschillen en de overeenkomsten tussen het vroege Jodendom en het vroege Christendom gereflecteerd worden. Hiermee zit ik dan toch ook weer op het spoor van het vernieuwde profiel van deze leerstoel, die zich nog meer op de Joods-Christelijke dialoog zal richten.

Over een van deze parabels heb ik een bijdrage geschreven in de bundel die vandaag aan Dineke gepresenteerd zal worden. In de inleiding van mijn paper schrijf ik dat Dineke en ik altijd een fascinatie hebben gedeeld voor eigenaardige midrasjiem, maar dan vooral als deze met de mooie Jozef te maken hebben. Deze parabel is eveneens vreemd, maar heeft daarentegen een heel onaantrekkelijk onderwerp, namelijk een rotte vis. Laat ik vooraf stellen dat mijn aandacht voor onaantrekkelijke onderwerpen geenszins deel is van de vernieuwing die ik op het oog heb, maar volkomen toeval is. Wel is het zo dat de parabel van de rotte vis

zich goed leent om de werking van continuïteit en vernieuwing in de rabbijnse parabellen mee te illustreren.

U bent nu waarschijnlijk nieuwsgierig wat voor een parabel dit dan wel is. In zijn oudste vorm vinden we deze parabel in de twee 'zuster Midrasjiem' uit de derde eeuw, op het boek Exodus: Mechilta de Rabbi Isjmael, en Mechilta de Rabbi Shimon bar Yochai. Samen worden deze 'de Mechiltot' genoemd. Ik projecteer de tekst van de Mechilta de Rabbi Isjmael. De tekst van de Mechilta de Rabbi Shimon bar Yochai heeft een paar kleine verschillen die voor deze presentatie niet zo belangrijk zijn.

[slide 2]

Toen de koning van Egypte verteld werd dat het volk gevlucht was, keerde het hart van de farao en zijn dienaren zich tegen het volk, en zij zeiden: Hoe hebben we dit kunnen doen, dat wij Israël uit onze dienst hebben laten gaan? (Exodus 14:5)

Eerder stond er "de dienaren van de farao zeiden tegen hem: Hoelang zal deze voor ons tot een valstrik zijn? Laat de mensen gaan"(Exod 10:7). En nu: "het hart van de farao en zijn dienaren keerde zich om, en zij zeiden: Hoe hebben we dit kunnen doen, dat wij Israël uit onze dienst hebben laten gaan?"

Ze zeiden: 'Als we geslagen zouden zijn maar we hadden ze niet laten gaan, het zou juist zijn geweest. Nu zijn we geslagen en we hebben ze laten gaan! Of, als we geslagen zouden zijn, en we hadden ze laten gaan, maar ons bezit was niet afgenomen, het zou juist zijn geweest. Maar nu zijn we geslagen, we hebben ze laten gaan en ons bezit is ons afgenomen'.

Een gelijkenis. Waarmee is dit te vergelijken?

Met iemand die tot zijn slaaf zei: 'Ga, breng me een vis van de markt!' En deze ging en bracht hem een bedorven vis'. Hij zei tot hem: 'Ik beveel je de vis op te eten, of je krijgt 100 slagen, of je betaalt 100 mina'. De slaaf zei: 'Zie, ik eet hem wel op'. Hij begon te eten maar kon het niet volbrengen. Totdat hij zei: 'Zie, ik wil slaag krijgen'. Hij kreeg 60 of 70 slagen maar kon het niet volbrengen. Totdat hij zei: 'Zie, ik betaal wel 100 mina'. Het resultaat was dat hij van de vis at, slagen kreeg, en 100 mina betaalde'.

Zo ook verging het de Egyptenaren:

Ze werden geslagen, ze lieten hen gaan, en hun bezit werd hun afgenomen.

Zoals u kan zien maakt deze parabel deel uit van een midrasj – een interpretatie in rabbijnse stijl – op het vers Exodus 14:5. Deze parabel helpt om het bijbelvers beter te begrijpen - de functie van de parabel is dus in feite exegese. Nu zal u denken: is dat vers dan niet duidelijk? Welnee, eigenlijk niet. De rabbijnen merken op dat dit vers een eerder vers schijnt tegen te spreken: [slide 3] In Exodus 10:7 staat immers : “*De dienaren van de farao zeiden tegen hem: Hoelang zal deze voor ons tot een valstrik zijn? Laat de mensen gaan (...)*”, en nu staat er: *Hoe hebben we dit kunnen doen, dat wij Israël uit onze dienst hebben laten gaan?*. De rabbijnen vragen zich terecht af hoe kan het dat Farao en zijn dienaren van mening zijn veranderd, letterlijk ‘dat hun hart gekeerd is’: waarom hebben ze spijt dat ze de Israëlieten, waar ze eerst van af wilden, hebben laten gaan?

Voorafgaand aan de parabel wordt dit al een eerste keer uitgelegd in een midrasj. Op een manier die doet denken aan het ‘dajenoë’ van Pesach, maar dan omgekeerd, wordt de Egyptenaren het volgende in de mond gelegd: [terug naar slide 2]

Als we geslagen zouden zijn maar we hadden ze niet laten gaan, het zou juist zijn geweest. Maar nu zijn we geslagen, en we hebben ze laten gaan.. enzovoort

De midrasj noemt hier dus 3 tegenslagen die de Egyptenaren hebben ondergaan vanwege de Israëlieten: ten eerste, de plagen (‘letterlijk: we zijn geslagen’), ten tweede, het bezit dat de vertrekkende Israëlieten van hen hebben afgenomen, en te derde, – interessant genoeg – het vertrek van de Israëlieten. Strikt genomen is alleen het eerste, de plagen, een echte straf geweest – hun opgelegd vanwege het feit dat ze de Israëlieten NIET wilden laten gaan. De twee andere tegenslagen hebben te maken met het feit dat de Israëlieten WEL zijn gegaan. Of ze de Israëlieten dus wel of niet in huis hadden – in beide gevallen waren ze voor de Egyptenaren *a pain in the butt* zoals nette Amerikanen dat zeggen.

Deze midrasj geeft dus een interpretatie van de schijnbare tegenstrijdigheid tussen de twee bijbelverzen. Hij geeft de onmogelijke keuze van de Egyptenaren aan: *met* de Israëlieten is het gedoe; maar zonder ook, want, nu ze weg zijn, zijn ze ook nog hun bezit EN hun slaven kwijt. Waar hebben de Egyptenaren dit eigenlijk aan te danken? Het enige antwoord kan zijn: omdat ze de Israëlieten ooit tot slaven hebben gemaakt.

De parabel vertelt dit verhaal van de drie ongelukken nog een keer op een beeldende manier. Ook hier is sprake van een ongewenst iets, een rotte vis, die door een slaaf in huis is gehaald. Het is niet duidelijk of dit dommigheid of kwade wil is, maar nu zit de slaaf ermee. Vanwege het kopen van deze rotte vis krijgt hij te maken met drie onverdraaglijke straffen. In elk geval de twee eerste zijn onverdraaglijk: hij moet de vis eten – lukt niet -, hij krijgt slaag – lukt niet, en tenslotte moet hij geld betalen, wat wel lukt maar hiermee is hij dus driedubbel gestraft.

Echter, deze parabel is, als je er even over nadenkt, niet geheel duidelijk. Dat is op een bepaalde manier ook wel eigen aan goede parabellen. Hij roept evenveel vragen op als hij beantwoordt: Voor wie de slaaf staat is duidelijk: door een slimme omkering van rollen worden de Egyptenaren nu verbeeld door een slaaf. Maar wie is de meester die de opdracht geeft om vis te gaan kopen?; en vooral: voor wie of wat staat de rotte vis? Hoe verhouden de 3 'straffen' van de slaaf: rotte vis eten, slagen, en geld betalen, zich tot de drie ongemakken die de Egyptenaren meemaken: de plagen, het kwijtraken van hun goud en sieraden, en, bovenal, van de slaven die al het vuile en zware werk voor hen deden?

Ik stel voor dat u hier allemaal eens goed over nadenkt, en als u er niet uitkomt, het boek koopt waarin u kan lezen hoe ik deze tekst ontrafel. Dineke hoeft het boek uiteraard niet te kopen maar zij heeft mijn hulp wellicht ook niet nodig.

Waar ik nu naar toe wil is de continuïteit en vernieuwing waarvan ik had gezegd dat deze parabel een goed voorbeeld is. In de rabbijnse literatuur is het heel gebruikelijk dat parabellen gerecycleerd worden: men vindt ze in of meer gewijzigde vorm terug in latere teksten, in nieuwe contexten. Ze worden hergebruikt en aangepast. Soms is dat echter meer succesvol dan anders. Deze parabel, die we in zijn oudste vorm zoals gezegd aantreffen in de Mechiltot uit de derde eeuw, wordt ook gebruikt in

twee latere Midrasj collecties: Pesikta de Rav Kahana en Midrasj Tanchuma. Deze Midrasjiem zijn een paar eeuwen jonger dan de Mechiltot. Het is dus vrij waarschijnlijk dat zij de parabel hebben ontleed aan de Mechiltot.

Het is echter belangrijk om te weten dat die twee jongere werken andere soorten Midrasjiem zijn dan de Mechiltot: ze zijn anders ingedeeld; hun hele opzet is anders dan bij de Mechiltot.

[slide 4]

De Mechilot geven namelijk een aparte uitleg van elk afzonderlijk vers: Exodus 14: vers 1,2,3,4,5 enzovoort. Daarom worden ze ingedeeld in de categorie 'exegetische Midrasjiem'. Pesikta de Rav Kahana en Midrasj Tanchuma zijn anders opgezet. Het ordenend principe is daar de lezingen in de synagoge, de parasjot. Ze citeren daarvan alleen het eerste vers en hangen daar de uitleg aan vast. Ze geven dus geen afzonderlijke midrasj voor elk vers, maar de parasja als geheel wordt vertegenwoordigd door haar eerste vers. Dergelijke Midrasjiem worden 'homiletische Midrasjiem' genoemd. Als nu een *homiletische* Midrasj te leen gaat bij een oudere *exegetische* Midrasj, dan is het bijna onvermijdelijk dat iets van de oorspronkelijke exegetische functie verloren gaat.

Ik heb daarnet geprobeerd duidelijk te maken dat deze parabel in de Mechiltot functioneert in de heel specifieke interpretatie van Exodus 14:5, waar sprake is van de 'omkering van het hart' van Farao en zijn dienaren. In de homiletische Midrasjiem Pesikta de Rav Kahana en Midrasj Tanchuma wordt Exodus 14:5 echter niet geciteerd, omdat dat niet het beginvers is van een parasja. De parasja waar dit vers toe behoort, Besjallach, begint namelijk met Exodus 13:17 dat begint met "Toen Faraoh het volk had laten gaan".

[slide 5]

Aan dit vers wordt onze masjal dan ook aangehangen in deze twee jongere Midrasjiem. Er zijn meerdere goede redenen waarom in beide homiletische Midrasjiem precies deze parabel bij de uitleg van Exodus 13:17 wordt betrokken: ook in Exodus 13:17 gaat het om Farao die de Israëlieten laat gaan (maar niet over de spijt die hij daarover heeft). Bovendien maakt Pesikta de Rav Kahana nog gebruik van een tweede

vers, een zogenaamd petichtavers, Spreuken 17:10, waarin 'slagen' en een 'dwaas' worden genoemd. Deze twee woorden hebben bij de redactor van Pesikta de Rav Kahana de associatie met de dwaze slaaf die geslagen wordt opgeroepen (of omgekeerd, wie zal het weten?).

Wat ik probeer duidelijk te maken in mijn hoofdstuk is dat het 'verplaatsen' van deze parabel naar deze nieuwe, homiletische, context niet helemaal goed werkt. Dat zit zo. Omdat het element van de 'spijt' van Farao dat hij de Israëlieten heeft laten gaan ontbreekt, heeft men in de toepassing van de parabel, in de zogenaamde nimshal, een aantal aanpassingen gemaakt. In de eerste plaats worden de 'straffen' van de Egyptenaren omgedraaid: In de jongere Midrasjiem wordt het verkrijgen van het Egyptische goud en de vrijlating van de slaven gepresenteerd als een beloning voor de Israëlieten, en niet zozeer als een straf voor de Egyptenaren. In de Mechiltot ligt de nadruk op de kortzichtigheid van de Egyptenaren. De boodschap is daar dat de Israëlieten iets heel kostbaars waren dat de Egyptenaren zo maar in hun midden hadden, en waarvan ze de waarde niet hadden ingeschat, als een schat in de akker. Die boodschap is in de latere, homiletische, Midrasjiem verloren gegaan.

Om een lang verhaal kort te maken. Het feit dat parabels migreren van de ene naar de andere context, in dit geval van de ene naar de andere Midrasj collectie, geeft de continuïteit van de traditie weer. In een recent nummer van de NRC stond iets gelijkaardigs over verhaalmotieven die soms duizenden jaren en over de hele wereld migreren, van Indiaase mythen naar de sprookjes van Grimm naar hedendaagse *urban myths*. Zulke continuïteit gaat altijd gepaard met vernieuwing. Soms is deze vernieuwing meer geslaagd dan anders. Bij de parabel van de rotte vis is bij de vernieuwing een deel van de oorspronkelijke boodschap verloren gegaan. Anderzijds verschaft de nieuwe context weer een podium voor nieuwe boodschappen. Vernieuwing houdt dus mogelijkheden maar ook gevaren in. Het is altijd belangrijk om bij vernieuwing de continuïteit niet uit het oog te verliezen. Dat is uiteraard ook zo in de reflectie op de Joodse bakermat van het Christendom.

In het verleden is de vernieuwing die Jezus bracht vaak zozeer benadrukt dat de continuïteit met het Jodendom uit het oog werd verloren, of sterker nog, werd verdoezeld. Dat gebeurde bijvoorbeeld ook bij het onderzoek naar parabels. Dit gevaar krijgt aan de PThU echter geen kans,

door het feit dat wij een aparte leerstoel hebben die zich helemaal richt op de Joodse verankering van het Christendom, toen en nu.